

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Գ. ՏԱՐԻ

ՅՈՒՆԻՍ 190X Ն

ԹԻՒ 6

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ

ԵՐԳԵՐԸ

Տաղիկներու փորձիկ հաւաքանուն որ մեզի մնացած է Նահապետ Քուչակէն, ամենէն մաքուր ազամանդն է զոր մեր ինչ գրականութիւնն արտագրած ըլլայ: Եւ ապա ինչ քան մըն է որոշող գործը, ինչպէս եւ անոր հեղինակին անունը, անձանթ մնացած ըլլայ ոչ միայն մեր հասարակութեան, այլ եւ մեր բոլոր գրողներուն:

Քուչակի գործը ճանչցայ Վենետիկի վանքը կատարած ուսումնասիրութեանց միջոցին՝ ամիկի չորս տարի առաջ, Ս. Ղազարու հին ձեռագրերուն մէջ անտիպ մնացած միջնադարեան ոտանաւորներն օգնեցին ատենս, ուշադրութիւնս դրահեցին թիւ 1371 տաղարանին մէջ՝ քառականերու եւ զեկեակներու մէկ քանի շարքեր, որոնք զիս զմայլեցուցին իրենց ներշնչման մեծ թարմութեամբն ու ինքնատրուութեամբն: Եւ ինչպէս որ արտակարգ սեղմութեամբը, շեշտի պաշտի անկեղծութեամբն ու զօրութեամբը, ատենց մէջ տաղիկներ յայնի որոնցման ոչինչ տեսած էի ամբողջ հայ գրականութեան մէջ, ինչպէս համարձակած էին Հայոց հին մատենագրութիւնը չոր, միօրինակ, միմիայն միատեղական հաշակեր, քանի որ սրտին երբեք այդքան

առտուածային կերպով գեղեցիկ էջեր մնացած էին մեզի մեր նախնիքներէն, էջեր որոնց մէջ գեղեցկութեան տարամբ չէր, կեանքի տարփանքը, հեշտանքին պաշտումը, համակ հեթանոս առողջութեամբ մը ծաղկած, զմայլելիութեան անպատկառ ժեսթեր կ'ուրազնէն երբեմն, եւ ինչպէս Վենետիկի Սիւրթարեանները անտիպ կրցած էին պատկերել այդ անբաղադրելի հրաշակները: Այդ տաղափունջերն իրարմէ զատուած էին ուրիշ քերթուաներով, օրինակիչներուն կողմէ դրուած տարտամ տիեզերաներ կը կրէին («Տաղ սիրոյ գեղեցիկ»), «Տաղ սիրոյ», «Տաղ հայերէն վասն ուրախութեան», «Վասն ուրախութեան», եւ հեղինակի անունն հզոր ու եւ յիշատակութիւն չունէին իրենց կրցումած: Բայց ամենքն ալ, նոյն շեշտով ողբերուած, ոճով, լիզուով, ներշնչումով համանման, միակ հեղինակի մը գործը թուեցան ինձի, Օրինակեցի բոլորը, մտադրել ըլլալով զանոնք հրատարակել իրեն հին ժողովրդական անանուն երգեր: Բարիք դարձին, ձեռքս անցաւ Արիստակէս վարդապետ Տեղկանցի «Հայերգ»-ը: Եւ արտաւթիւնս անունն եղաւ՝ անոր մէջ գտնելով նոյն, տաղաշարքը «Յաղագս հոգւոյ եւ սիրոյ ոտանաւոր է քան» տիեզերական, ու հեղինակի անունով մը լուսաւորուած:

«Այս երգն, կը գրէր Տեղկանց վարդապետը, նախարարին մէջ, Նահապետ վարդապետ Քուչակինն է, որ օրինակուած է ՌԱԱ. (1583) ի Սեբաստիա, եւ նոյն օրինակէն հանած է կըրկին ՌՃՂ. (1746) թուին՝ Պետրոս երէցն:»

Գործը ուրեմն անսուղ չէր բուրոյվին, բայց շատ քիչ ծանոթ հաւաքածուի մը անկիւնը կորստած, առանց որ քննադատի ձեռք մը անտր արժէքն ի վեր հանած, զայն իր բուն լոյսին մէջ դրած եւ անոր տուած ըլլար հայ գրականութեան մէջ այն տեղը — ամենաբարձրը — որուն իրաւունք ունէր . եւ արդէն Տեղեկանց վարդապետին տպած օրինակը ամբողջ չէր . վենետիկի վանքին ձեռագրին պարունակած օրինակին մէջ կան բազմաթիւ քառականքեր, — եւ ամենաօրինակներէն, — որոնք «Հայերգ» ի օրինակին մէջ կը պատկանէ, (ինչպէս եւ Հայերգի օրինակն ունի շատ մը կտորներ, որոնք չկան վենետիկի օրինակին մէջ) : Վերջապէս, ինքիքի ազգային Մատենադարանի թիւ 101 հայերէն ձեռագրին մէջ տեսաւ տաղաչարք մը, որուն մէջ կը գտնուին վենետիկի ձեռագրին պարունակած Գուշակի երգերէն մէկ քանին եւ որ, թէ՛ այս հանգամանքով, եւ թէ՛ իր քոյր տաղերուն ոճովն ու ոգովն, իրաւունք ունի Գուշակի վերագրուած ապկրու հաւաքածուին մէջ մտնելու : Ի մտոյ պիտի հրատարակենք հատոր մը որուն մէջ պիտի ամփոփենք վենետիկի եւ Բարձր ձեռագիրներուն ինչպէս եւ Հայերգի օրինակին բոլոր տաղերը, ծանօթագրութիւններով նշանակելով տարբերութիւններն այն տաղերուն որոնք երբեք կամ երկու օրինակներուն մէջ միանգամայն կը գտնուին : Դուրս պիտի թողունք այն մէկ քանի եկեղեցական երգերը, որոնք ոչ մէկ բանաստեղծական հանգամանք չունին եւ Գուշակի քնարին հետ ո եւ չկապ ցոյց չեն տար, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ հետեւեալը,

«Գարբիլ իջեալ յերկնից եւ սրբոյ կուսին աւետեաց :

Ուրախ լիւր, կոյս Տալիթայ, զի դշխոյ լինիցիս փառաց,

Ահա յգնեսա շնորհօք, զոր յառաջն ետայի առաջ :

Ի քէն ծնանի Քրիստոս, որ փրկէ գմարդիկ ի մեղաց :»

Պիտի դուրս թողունք նաեւ այն կտորները որոնք կը գտնուին ուրիշ բանաստեղծներու որոշապէս պատկանող տաղաչարքերուն մէջ, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ հետեւեալ տողերը որ կը գտնուին Պլուզի անունով անգի միացած երգափառներուն մէջ .

ՎԱՆԻՐԱՐՈՒՆ Է ԿԱՆԱՆՉ ԺԱՐԳԵՐ, ՄԵՆՔ Ի ՄԵՋՆ ԵՍՔ ԿԱՐՋՈՂ ԶԱՂԵՐ,

ԳՐՈՂՆ ԱՅՆ ԲԱԺԱՆ ԸՆԿԵՐ ՈՒ ԿՐԷ ՄԵՂ ՄԵՂ ՂԵՍՂ

ի վեր :

եղբարք, երբ ի հաց նստիք, ձենեցէք ձեզ մէկ մ'ալլ ընկեր,

Մեռնիմք ի յանդէն երթամք նա՝ նստիմք քան զմէկ մ'ալ ի վեր :»

Կամ հետեւեալ տողերը, որոնք Ֆրիկի վերագրուած շարքերուն մէջ կը գտնուին .

«Բազան ի յանտառ մօրին, թէպէտ բու թէպէտ բապէտ,

Գոհարն ի ծովին միջին թէպէտ քար թէպէտ գոհար :

Խիւօքն ի յանգէտն ի մօտ, մոկիկ արէք ինչ նման է,

Շրագն ի կուրին առջեւ կու վառի՝ ինքն չգրտէ :»

Այս բոլորն արդէն «վարդապետական» բանաստեղծութեան կը պատկանին, որ Ֆրիկին ու Պլուզին բուն ճիշդն է, մինչդեռ Գուշակի բանաստեղծութեանց տիրականն նի թը պէտէն, եւ այդ սիրոյ տաղերը բոլորն ալ Գուշակին են շատ հաւանականաբար, քանի որ ուրիշ չեւ է երգիչի քերթումներուն մէջ անոնցմէ տող մը չենք գտած : Այդ սիրային տաղերուն ամենքն ալ հաւասար չեն գեղեցկութեամբ . կան մէկ քանի հատ որ շատ տկար են : Մենք ամենքն ալ պիտի հրատարակենք, քանի որ «տղերման» մըն է որ կ'ազնեք առաջին անգամ ըլլալով ամբողջութեամբ երեւան հոնել : Ատոնց հետ պիտի հրատարակենք նաեւ, իբրեւ Գուշակի գործեր, կարգ մը խրատական տաղեր որոնց ոմանք շատ սիրուն են, եւ մէկ քանի հրաշալի պանդուխտ երգեր : որոնց Գուշակին արտագրութիւններն ըլլալուց պատճառ մը չունինք առայժմ տարակուսելու, քանի որ զանոնք դեռ չենք դտած ուրիշ բանաստեղծներու վերագրուած տաղաչարքերուն մէջ, Մեր հրատարակութեան մէջ չպիտի հետեւինք այն շարքին որով այդ տաղերն իրաւուն կը յաջորդեն երեք ձեռագիր օրինակներուն մէջ . այդ երեքին մէջ ալ տաղերը իրաւուն կը հետեւին խառն ի խառն, առանց ո եւ է կարգաւորութեան . քանի որ այդ քառականներէն ու վեցականներէն իւրաքանչիւրը անջատ ամբողջութիւն մը կը կազմէ, կրնանք զանոնք հրատարակել տարբեր կարգով մը, կարգով մը որ աւելի տրամաբանական է եւ աւելի ներգաշառնակ մտքի իւր մտքի պիտի բամբնեք այդ տաղերը, նիւթի տեսակին համեմատ, Ա, Սիրոյ երգեր, Բ, Խրատական երգեր, եւ, Գ, Պանդուխտ երգեր : Պիտի հրատարակենք նոյնութեամբ

Լեզուն որով գրուած են այդ տաղերը հետու է ոսկեգործան մաքր. ի թիւնն ունենալէ, տաճկերէն ու պարսկերէն բառերով ղողողուած, պարզուկ ու նոյն իսկ գոհնիկ ռամկերէն մըն է, քերականական բազմաթիւ խորթութիւններով, յաճախ տղայական ու բարբարոս համաձայնութիւններ մը: Բայց անոց համար որ մարդիկորին արժէքը գիտեն ճանչնալ տանու ու մութ խեցիին մէջէն, այս անտաշ լեզուն, ուր սակայն մեր արդի արեւմտեան հայերէնին բոլոր տարրերը, եւ բոլոր գեղեցկութիւնները կը գտնուին արդէն, չի պակսեցնեն հիացումը զոր այդ տաղերը կը ներշնչեն Գեղեցկութիւնն ըմբռնող ոեւէ մտքի: Մեր հին գրականութեան մէջ ուր երկարաբանութիւնը, ճոռումութիւնը, հետեւորականութիւնը կը տիրապետեն նոյն իսկ լաւագոյն հեղինակներուն ճով, Գուշակի երգերը զմայլելի ու մէկ հատիկ քացառութիւն մըն են տարօրինակապէս հակիրճ ու պարզ, ամէն հետեւորութենէ զերծ բանաստեղծութեան Սիրան է որ կ'իշխէ հոտ, սիրաբը՝ մերկ ամէն արուեստականութենէ, բայց սիրտ մը որ արտակարգօրէն ճոխ ու խորունկ ու քաղցր հնչիւն մը ունի իր երգին մէջ, Այդ գեղեցիկութուն մէջ կան տողեր որ, արդէն ձեւով ալ ինչպէս իմաստով՝ վճիռ ու աշխիւ, ամենապարզեցիկ տողերն են զոր հայ բանաստեղծութիւնն արտադրած ըլլայ եւ որոնք այդ տաղերուն խառնափնթոր մացառուտին մէջէն անդուզական ծաղիկներու պէս կ'անջատուին, ինչպէս, օրինակի համար, սա քանի մը տողերը, որոնք ամբողջ քերթումածնեն կ'արժեն.

... Այս գիշեր լերանց քարձանց ծաղկունանց
ի մէջն եմ ի քուն...
... Իմ սիրտս ի քո վտռ սիրուզ գէտ աշնան դա-
գէ կու զողայ:
Արտասուք ի յերեսս ի վեր գէտ զարնան արեւ
կու ցողայ:
... Իմ եար, զու յերդիկն՝ ի քուն, ծոցդ լոյս
տար աստղներուն...
... Իմ եար քարձարդնայ լուսին, յո՛ւր երթաս
գիշերդ անհուն:
... Քու շունչդ է խնկան փոշի, զո մազերդ է
ճիւղք խաղողի...

Պահ մը կասկածեցայ որ պարսիկ բանաստեղծութեանց նմանողութիւններ չըլլային

այդ երգերը. կասկածս ամբարջու գտնելով անոնց մէջ հետեւեալ երկու տողը.

«Այն օրն ի մօրէդ ծնար, դուն լայնր՝ ամէն
խնդային»

Հանց մաքուր ել ի յայտ արհէս, թ'երկիր լայն
նա զու ծիծաղես, »

զոր Պարպիէ տը Մենար կը յիշէ նոյնութեամբ իր «La Poésie en Persen» տիտղոսուած տետրակին մէջ իբրեւ գործը Սպահանցի Անմէտ Հաթիֆ պարսիկ բանաստեղծին: Հետամուտ եղայ այդ բանաստեղծին ապրած թուականն իմանալու. եւ ստուգեցի որ Հաթիֆ մեռած է ԺԼ դարու վերջեր. մինչդեռ Գուշակի վերագրւորած երգերն օրինակուած են 1583 ին, ուրիմի Գուշակի այդ երկտողը Հաթիֆէն նմանուած չի կրնար ըլլալ, շատ հուանականաբար այդ տողերը կը ցոյցանային այդպէսն հինաւորաց առածածեւ ասացուածք մը (1), իսկ Գուշակի վերագրուած միւս բոլոր տաղերէն զեւ տող մը չեմ հանդիպած օտարագրի ուրիշ ո եւ է բանաստեղծի գործին մէջ: Այդ երգերն ընդհակառակն կը թուին ըլլալ ինչ որ մեր բանաստեղծութիւնն ունի ամենէն աւելի «այլա-

(1) Անմէտ Հաթիֆ, կը գրէ Տըֆրեմերի «Ժուրնալ Աղիաթիք» ի 1836 թիւ տետրար-մարտի թիւին մէջ... մեռաւ ԺԼ դարու երկրորդ կէտին մէջ. Տըֆրեմերի, այդ յօդուածին մէջ կը յիշէ Հաթիֆի տաղը որ կը նմանի Գուշակի երկու տողերուն, եւ որ հետեւեալն է՝ ըստ իր թարգմանութեան.

«Յիշէ որ քու ծնած միջոցիդ, ամենքը զուարթ էին եւ զուն միայն արցունք կը թափէիր: Անպէս վարուէ զու կեանքիդ մէջ, որ մահուանդ վայրկեանին ամենքը լան եւ զուն միայն զուարթ ըլլաս »: «Asiatic Miscellany» ի երկրորդ հատորին մէջ (էջ 374) կ'աւելցնէ Տըֆրեմերի, կը գտնուի պարսկական բուպայի մը, այսինքն քառեակ մը, ուր միեւնոյն իմաստը արտայայտուած է տարբեր եւ քսա իս նուազ խորթելի ձեւով մը: («Asiatic Miscellany» ի հատորները հրատարակուած են կալիֆոռնիայի մէջ ԺԺ դարուն սկիզբը, եւ կը պարունակեն պարսկական, հնդկական ու արաբական բանաստեղծութեանց անգլիերէն թարգմանութիւններ:)

Ճամբի «Մէճնուն եւ Լէլայ» ին ֆրանսերէն թարգմանութեանը կցուած մէկ քանի պարսկական բանաստեղծութեանց չարքին մէջ, Եէզի գրած է նաեւ քառեակ մը որ միեւնոյն իմաստը կ'արտայայտէ. թարգմանիչը կը յայտարարէ թէ արաբ բանաստեղծ մը ֆրանսերէնի վերածած է զայն. ահա այդ քառեակը.

Des pleurs à ta naissance humectaient ta paupière;

Et, charmés, nous riions autour de ton berceau:
Puisse tu, tendre enfant, en perdant la lumière,
Sourire, et mériter des pleurs sur ton tombeau.

կան»։ Այդ տաղերուն մէջ «հայերէն ստեղծութեան» քաջատրութիւնը, որ մէկ քանի տեղ կը կրկնուի («կը խմէ ու հայերէն կ'ասէ», «կասեմ թէ հայերէն ասա») նշանակալից է։ Մեր սոսիալները որ մահմտական սիրապետութեան Հայաստանի մէջ վերջնապէս տարածուելէն յետոյ՝ շատ աւելի պարսկերէն ու թրքերէն լեզուով կը քերթէին քան հայերէնով. —ինչպէս Սայաթ-Նովան իսկ, — արտի պէտք մը կը զգային սակայն իրենց մայրենի լեզուով ալ արտայայտելու իրենց հոգւոյն մեծ յուզմունքները, եւ այդ պարագային՝ կը ջանային անշուշտ բանաստեղծական ու երաժշտական օտար բանաձեւերէն հեռու՝ հայկական աւանդութիւնը շարունակել խօսքերուն ու եղանակին մէջ, վաղնջական աւանդութիւնը զօր հին հայ երգիչները թողած էին եւ որ հայկառակ օտար հզօր ազդեցութիւններուն՝ կենդանի կը մնար։ Քուչակի «հայերէն աստու» բանը կ'ուզէ թէ այդ երգերը յղացուած էին հայկական ունով, եւ հայկական երաժշտութեամբ։ Այդ տաղերուն կարգ մը ձեւերն ու դարձաբանքները Հայաստանի ամէն կողմերու ժողովրդական երգերուն մէջ յաճախապէս են։ հայկական ֆոլքլորին խոսացումը կը թուի անհնգը, եւ շատ հաւանականաբար Քուչակ իր այդ պատկերներուն, բացատրութեանը, նմանութեանց բոլորն ալ իր ուղեղէն չէ նմարած, այլ ժողովրդական երգիչներն—որոնց ոմանք շատ հին ըլլալու են, թրեւս հեթանոսական շրջանէն մնացած,—քաղած է իր տաղերուն գլըխաւոր մոթիֆներէ։ այնպէս որ այդ երգասիրտները կարելի է համարել ամենէն հարազատ արտայայտութիւնն հայ ժողովրդին հաւաքական զգայնութեանը՝ արդէն, այդ երգերը, յաճախ շատ անձնական յուզման մը չնշտով արտփոխել հանգիստ, իրենց արդիւնութեանը մէջ այլապէս հոգեկան վիճակներու թարգմանութիւնն ըլլալու ձեւն ունին։ առհնգը կ'արտայայտեն երջանիկ սիրահարին լացը ինչպէս իր ետրին մեկնութիւն ետեւէն հեծկապացող կնոջ մտմտքը, իր բարեկամին գիշերանց սպասող գեղուհւոյն արտին տրոփը ինչպէս եւ անառիկ աղջկան մը արհամարհանքը։ հայ «ղարիկ»ին անշուշտ տրամուծութիւնն ինչպէս սիրահրաւէր պտրակներուն, երկիւրեքներուն ու մովբերուն ժպիւրը, պիւրկիւրիւն ու վարդին մեղեդին ինչպէս կեանքի ու մահուան վրայ խոլումները Աշուղը կ'երգէ ուրիշներուն համար, թարգմանել կը ջանայ բազմ

մազան զգացումներն անոնց որոնց արտին խօսակնէ ինքը՝ կոչմամբ։ եւ ասի անհունապէս կը բազմապատկէ այդ երգերուն հրապոյրը։

Հայ գրականութեան պատմութեան մէջ, այսուհետեւ մենք պիտի շնչենք այն տողերը որով մինչեւ ցարդ մեր հին գրականութիւնը կրօնական էջերու միօրինակ ու տիւրբ հաւատարմութեամբ մը նկատուելով մեր նախնիքը դատարարած ենք, ձեթէ Պարսիկները Հաֆիզին ու Նին ու Սատին ու Քեյսամը, մենք պիտի կարենանք հպարտութեամբ ըսել՝ Քուչակն ու Նինը քուչակը այդ պարսկ մեծ բանաստեղծներուն իմաստասերական խորութիւնը չօշնի անշուշտ, ոչ ալ անոնց գեղեցիկագոյնական հրամայնութիւնը։ «գեղջուկ» երգիչ մըն է որ ռարի բան չէ ըրած բայց եթէ իր հոգին դնել քանի մը պարզուկ երգերու մէջ, բայց այդ հոգին ունի այնպիսի բնածին քաղցրութիւն մը որ «չի սորվուի», այլ ճշմութեան անհաս քուրային մէջ ինքնին արցին շինուած կը տրուի տեսակ մը եղական խառնուածքներու։

Հիացումը զոր Քուչակի երգերն ինքն ներշնչելուն, նոյն չափով զգացին եւ Ֆրանսացի գեղեցիկագէտները։ «Թրիլ» Պլանշը խաղաղապետութեամբ հրատարակեց այդ երգերէն մէկ-քանիին Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը (1), խնդրելով որ իր այդ հրատարակութիւնէն առաջ ուրիշ ոեւէ տեղ Քուչակի Ֆրանսերէն թարգմանութիւն մը չըրեւայ, եւ պ. Կապրել Մուրէ սա գերագոյն գնահատումի տողերը կը նուրիթը մեր հին աշուղին՝ այն գեղեցիկ բանաստեղծներուն մէջ զոր արտասանեց Մայիս 29ի երեկոյթին։

«Հանդիսով պիտի ունենդէք Նահապետ Քուչակի սիրական քերթումները, ցօղով համակ թաթառուն, թարմ պատկերներով պարպուղին, տղարուած՝ բնութեան զգացումով մը որ էշմարտապէս զմայլելի է, Հանդիսով պիտի ունկղրէք այդ գորովագին սթրոֆաները, այդ տարաբալա զգոյնագինք թրուշուններու գեղեցիկմանց մէջ, վանայ գեղեցիկ յայդեսաններուն հովանոյն տակ, եւ թրեւս զուգ ալ ինքի պէս պիտի քսնէք անոր մէջ տպաւորութիւնը արեւելեան ժողովրդին ցօսի մը՝ Հանրի Հայնէն հինգ վեց դար առաջ գրուած։ Այդ տաղերը Մողոմոնի «ճրգ երգերուն» մեծվայելութիւնը չունեն։ բայց առելի արտաբոլս են, աւելի խանդակաթօրէն տարփոտ։»

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ